

DİRENEN İMPARATORLUK
BÜYÜK SAVAŞ'IN SONU, OSMANLI'NIN UZUN ÖMRÜ VE
TESADÜFİ ULUSLAR

HASAN KAYALI

ÇEVİREN
ÇAĞDAŞ SÜMER

HASAN KAYALI

Avusturya Lisesi ve Robert Koleji'nde lise eğitimini, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Harvard Üniversitesi'nde tamamlamıştır. 19 ve 20. yüzyıllarda Osmanlı ve Ortadoğu üzerine çalışmalar yapmaktadır. Hâlen California Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Başlıca eserleri: *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918*. (1997; çev. Jön Türkler ve Araplar (1998)); *Empire to Nation: Historical Perspectives on the Making of the Modern World*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield (Joseph Esherick ve Eric Van Young ile birlikte derleyici, 2006); "Studies in Late Ottoman Islam." *Archivum Ottomanicum* 19 (2001) (Kevin Reinhart ile birlikte derleyici); "Zaman İçinde Arap İsyanı/İhtilali: Tarihsel Bellek ve Tarih Yazımı," *Toplumsal Tarih* 294 (2018); *Ottoman Experience of World War I: Historiographical Problems and Trends.*" *Journal of Modern History* 89:4 (2017); *İsyan Arap Milliyetçiliğinin İlham Kaynağı mı?*" *Derin Tarih* 58 (2017), *Suriya fi al-harb al-'alamiya al-ula wa al-tahaluf al-almani-al-uthmani: itlalat naqdiya 'ala al-tarikh*", *Mi'at 'am 'ala al-harb al-'alamiyah al-ula : muqarabat 'arabiya [World War I a Century Later: Arab Approaches, C. II: Arab Societies: Conditions and Transformations]*, ed. Wajih Kawtharani vd. Beyrut: Arab Center for Research and Policy Studies, 2016.

ÇAĞDAŞ SÜMER

Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu (2003). "Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Devlet Oluşumu ve Siyasal Çatışma Dinamikleri" başlıklı teziyle aynı üniversitenin Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nden doktora derecesi aldı (2020). Kapadokya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir. Başlıca eserleri: Ye. Agibalova, G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi* (2021); Neil Faulkner, *Roma: Kartalların İmparatorluğu* (2020); Eugen Weber, *Köylülerden Fransızlara* (2017); G. E d. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi* (2016); Patrick J. Geary, *Uluslar Miti ve Avrupa Kimliği* (2012); Sarah Maza, *Tarihi Düşünmek* (2022).

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	
İMPARATORLUKTAN ULUSA GEÇİŞ VE TARİHSEL TEMSİLLER	20
I	
ULUS ÇAĞINDA BİR OSMANLI PROJESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI OSMANLI DEVLETİ'Nİ İDAME ETTİRME ARAYIŞI	50
2	
TALİHİN DÖNMESİ VE DİRENÇ BÜYÜK SAVAŞ'IN SON YILI	105
3	
SÖMÜRGEÇİLİK KARŞITI DİRENİŞ VE KENDİ KADERİNİ TAYİN ETME ARAYIŞI	154
4	
DEVLET DÖNÜŞÜMLERİ ANADOLU HAREKETİ VE BEREKETLİ HİLAL, 1920-1922	200
5	
KURTULUŞ İÇİN MÜCADELE VE İMPARATORLUĞUN SONU	244
SONUÇ	288
KAYNAKÇA	301
DİZİN	323

ÖNSÖZ

Bu projenin başlangıcı, çalışmanın Türkiye, Suriye ve Irak'ın birbirlerine kavuştuğu bölgedeki coğrafi odağının kamusal bilinçten uzak olduğu bir zamana kadar uzanıyor. Bölge daha yakın bir dönemde, sivil ve askerî çatışmaların alevlenmesi sebebiyle, özellikle de Suriye'deki iç savaşı ve "İslam Devleti" denilen siyasi teşebbüsün ortaya çıkışı ve genişlemesiyle ilişkili olarak uluslararası haberlerin sürekli başlıklarından biri hâline geldi. Bu çalışmanın esas ilgi alanı ve kronolojik odağı, bölgenin son dönemde içinde bulunduğu çıkmazın dışında yer alıyor. Kitap Osmanlı Ortadoğusu'nun yüz yıl önceki kuzey kuşağını inceliyor. Birçoğu ulus ötesi aktör ve ideolojiler tarafından şekillendirilmiş olan 21. yüzyılın gelişmeleri, ulusların ve milliyetçiliklerin yerleşik katiyetlerini sarsmış olsa bile, ulus merkezli varsayımlar, geçtiğimiz yüz yıl boyunca bölgeye ilişkin tasvirlerle rengini çaldı. Tarih çalışmaları, derin belirsizliklere ve rakip bağlılıklara, kimliklere ve siyasi projelere rağmen, bu dönemde ulus olma hâlini veri kabul etme ve bunu geriye, Birinci Dünya Savaşı'na ve hemen sonrasına doğru okuma eğiliminde oldu. Bu kitap, bu dönemin tarihine ilişkin, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden sürüncemeli çekilişi çerçevesinde Türklerin ve Arapların birbirlerinden kopmalarına odaklanan, alternatif bir okuma öneriyor.

Ulus ve milliyetçilik, yoğun araştırma ve yapı bozumunun nesnesi olarak, geçtiğimiz on yıllarda tartışmasız olma niteliklerini yitirdi. Milliyetçi anlatıların yapı bozuma uğratılması, 20. yüzyılın entelektüel ve siyasi seçkinlerinin belirli bağlamlarda ürettikleri köklü formülasyonları yerinden edeme-

di. Gündelik pratiklerde, ders kitaplarında, popüler basında ve siyasi söylemde, özellikle de seçkinlerin ve devlet kurumlarının toplumsal bileşiminin istikrarını koruduğu Ortadoğu ülkelerinde sağ salim duruyorlar. Ortadoğu araştırmacıları, ulus da dâhil olmak üzere, bölgedeki siyasi cemaat anlayışlarına nüans ve açıklık getirdiler. Daha önceki bir çalışmamda, 1908 Jön Türk Devrimi'nin ve meşrutî monarşinin kurulmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arap vilayetlerinin ve Arap sosyopolitik akımlarının konumlarını tespit etmeye çalışmışım.¹ Arap vilayetlerini İstanbul'daki emperyal hükümetin bakış açısından ele alarak, milliyetçiliğin devlet düzeyinde tanımlayıcı siyasi cereyan ya da imparatorluğun Hıristiyan olmayan anasının hâkim kolektif kimliği olmadığını ileri sürmüştüm.

Bununla beraber, imparatorluğun alacakaranlık yılları, özellikle de 1918 ile 1923 arasındaki fırtınalı ara dönem için elimizde, Ortadoğu toplumlarında etnik ve bölgesel milliyetçiliğin Büyük Savaş'taki Osmanlı yenilgisinin neden olduğu felaketin ardından olayların olağan akışının sonucu olarak ortaya çıktığını varsayan ulus devlet paradigması dışında, daha az ayrıntılı inceleme bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1920'lere kadar süregiden silahlı çatışmadan yola çıkarak, imparatorluğun kuzey kuşağında ulus devletlerin yükselişine giden çetrefil yolu, özellikle de bu yükselişe eşlik ederek bölgenin içinde arzıendam eden siyasi projeleri ve kolektif kimlikleri ortaya çıkarmaktır.

Osmanlı Devleti'nin meşruiyeti ve sınırları da dâhil olmak üzere kurumları, 1911'den 1922'ye dek Osmanlı Ortadoğusu'nu kasıp kavuran savaşların basıncı altında sert bir sınamadan geçti ve zayıfladı. Kitap, çağdaş okurlar için Türkiye'nin güneydoğusuna, Suriye ile Irak'ın kuzeyine denk düşecek şekilde tanımlanabilecek coğrafyada, bu dö-

¹ Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997).

nemin ikinci yarısına odaklanıyor. Söz konusu bölgeler fiziki ve beşerî coğrafya açısından birbiriyle iç içe geçen ve yabancı ve yerli aktörler arasında çekişme alanı olan yerlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nın ve sonrasında bu bölgedeki belirleyici önem taşıyan akışı ve süreçleri, yeni ortaya çıkan devletlerin sınırlarını ve sadece siyasi değil, zihinsel ve duygusal haritaları da şekillendirdi.

Kitabın amacı, aşına olduğumuz siyasi birimlerin kristalleşmesinin etrafını saran sürekli hareketlilik ve çekişmeleri gün ışığına çıkarmak ve sözde doğal sınırlar boyunca birbirinden ayrılma fikrini zayıflatmak olduğundan, takip eden sayfalarda, ulus devlet merkezli isimlendirmelerden uzak duran bir terminoloji kullanılacak. Odaklanılan bölge doğu Akdeniz sahili boyunca kuzeye doğru uzanan, Anadolu'daki doğu Torosların yamaçlarına ulaşan ve yeniden güneye, Fırat ve Dicle'nin nehir havzalarına inen toprakları ifade eden, sakil ama kullanışlı bir terimle “Bereketli Hilal”in üst yayının içindeki topraklara tekabül ediyor. Devletlerin bu isimlerle kurulmalarından önce, (geleneksel olarak Osmanlı'nın Suriye vilayetinden ayırt etmek için “Büyük Suriye” diye atıfta bulunulan) Suriye ve Irak, coğrafi birimlere işaret ediyorlardı. Coğrafi Suriye, Filistin'i, Mavera-i Ürdün'ü ve çağdaş Lübnan ve Suriye devletlerinin topraklarını içine alır. Topografik bir bakış açısından, Suriye'nin alçak arazileri kuzeyde Toroslara kadar uzanır. Mezopotamya'yla eş anlamlı olan Irak da benzer bir şekilde, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında aynı yönde yayılır.² Uzun bir süre boyunca Batılı kaynaklarda Osmanlı Devleti'nden söz etmek için kullanılan “Türkiye”, bu kaynaklarda ayrıca Anadolu yarımadasına ve yarımadanın Kafkaslara ve İran platosunu batıdan çevreleyen dağ sistemine doğru olan doğu uzantılarını da kapsayan coğrafi bölgeyi

² Mezopotamya için kullanılan Arapça terim *al-Jazira* (iki nehir arasında yer alması nedeniyle “ada”) iken, bazı bağlamlarda *al-Jazira (Elcezire)* daha spesifik olarak kuzey Mezopotamya, *al-'Iraq* ise orta Mezopotamya anlamına gelir. Irak ve Mezopotamya burada coğrafi terimler olarak birbirinin yerine kullanılacaktır.

ifade eder. Asya’da yer alan bu “coğrafi Türkiye”den, Anadolu diye söz edilecek.

Birbirinden kolayca ayırıştırılamayan güneydoğu Anadolu, kuzey Suriye ve Mezopotamya bölgelerinde hâkim olan siyasi ve toplumsal dinamikleri incelemek, Ortadoğu devletlerinin resmî tarihlerinin temel önermelerinden bazılarını soruşturmamıza izin verir. Bu resmî tarihler, zamandan münezzehe olduğu farz edilen ulusal duyguları, yakın zaman önce oluşmuş jeopolitik koşullarla eşleştirme eğilimindedir. Ulus olma hâli, ulusa ilişkin tarihsel algılamalar ve daha yakın tarihli telkinleri belirsiz olsa bile, her zaman kader olarak düşünülmüştür. Bereketli Hilal’in kuzeyinde, Türkçe, Arapça ve Kürtçe konuşan topluluklar arasındaki sınırlar akışkan, bölge içi iletişimse güçlüydü. Müteakip Türk-Arap yabancılaşması ve Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı arayışı, bu bölgelere ilişkin tarihsel açıklamaları çarpıtmış ve Birinci Dünya Savaşı sonrası yılların sömürgecilik karşıtı direnişini birbirinden ayrı milliyetçi anlatılara mahkum etmiştir. 16. yüzyılın başlarında Memluk Devleti’nin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden bu yana, söz konusu topraklarda hiçbir sınır bulunmazken, bu bölge bir müzakere sahnesi ve savaşın ürünü olan olumsuzlukların bir aynası hâline gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu, Suriye ve Mezopotamya’da yaşanan ihtilaflar, bölgede hızla yayılan, patlamaya hazır ulusal hislerin harekete geçmesinin değil, toplumsal ve siyasi cemaatlerin yeniden faillik ve özerklik iddiasında bulunmak ve iktisadi kaynakları korumak için verdikleri muhtelif mücadelelerin yansımalarıydı. Bu hareketleri yabancı işgali ve hegemonya tehdidi kıskırtmıştı. Resmî tarihler, yerel milis faaliyetlerini sadece ulusal konsolidasyonun yan sahneleri olarak kabul eder ve onları bazılarını sahiplenip yücelten, diğerlerini ise silen ya da hain olarak suçlayan ikili bir bakış açısıyla tasvir eder. Osmanlı halklarının Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa ve İngiltere’yle süregiden ihtilaflarının damgasını vurduğu bu son derece faal sahne

boyunca yerel inisiyatif, çaba ve işbirliği olayların akışını etkilemişti. Bu çalışma, Bereketli Hilal'in kuzey yayını teritoryal/jeopolitik açıdan tarih dışı bir biçimde kompartımanlara ayırmaktan uzak dururken, 1911'de başlayan on yıllık bir savaşın kesitlerinin kronolojik olarak birleştirilmesi ve birbirinden ayrı tutularak değil, bir süreklilik içinde incelenmesi gerektiğini savunuyor. 1922 sonuna dek süren şiddetin toplum, siyaset ve ideoloji üzerinde giderek artan ama aynı zamanda ilişkisel ve kümülatif bir etkisi olmuştu.

Avrupa'daki kıta imparatorluklarının dünya savaşına sağlam bir şekilde girip, dağılmış hâlde çıktıklarına dair genel gözlem, Osmanlı tecrübesinin benzersizliğinin üzerini örtmektedir. Büyük Savaş, başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, 1918 sonbaharında bir ateşkes anlaşmasıyla mühürlenmişti. Avrupa sahnelerindeki aksine, Osmanlı topraklarında savaş, bir barış antlaşmasının imzalanmasına dek dört yıl daha sürdü. Büyük Savaş'ın galipleri ateşkestten neredeyse iki yıl sonra Sèvres Antlaşması'nda bir barış planı sunmuş ve sultanın hükümetini bunu imzalamaya razı etmiş olsalar da, aradaki zamanda ateşkes anlaşmasının cezalandırma amaçlı ihlallerine karşı harekete geçen Anadolu'daki sömürgecilik karşıtı direniş, önerilen barışı reddetti. Bu hareket, egemenlik iddiasında bulunmak için Anadolu'daki işgalci dış güçlere karşı elde edilen başarılarından yararlandı. 1922 Kasım'ında Lausanne Konferansı'ndaki barış görüşmelerinin tarafı olarak konumlanmak için saltanatı kaldırdı. 1918 ve 1923 arasındaki beş yıllık dönemin askerî ve diplomatik olayları iyi bilinmektedir. Bu çalışma, anlatının ulus merkezli çerçevelerinin görmezden gelme eğiliminde olduğu, Anadolu-Suriye-Mezopotamya kavşağındaki sömürgecilik karşıtı mücadelenin iniş çıkışlarını gün ışığına çıkarmayı amaçlıyor. Savaş koşullarında Müslüman kimliğinin bir dayanışma unsuru olarak konsolidasyonunu ve imparatorluk düşüncesinin Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki direncini incelerken, değerli fakat birbirinden tamamen ayrı mik-

ro-çalışmalardan beslenerek, imparatorluğun bu coğrafyadaki son yıllarına dair ilişkisel bir açıklama sunmaya çalışıyor. Müslümanların sıkıntı içinde olduklarına dair keskinleşen algı, Büyük Savaş sırasında savaş meydanlarında dövüşmeyi ve cephe gerisinde Hıristiyan Osmanlılara yönelik şiddeti motive ederek, savaşı takip eden beş yıllık çatışma boyunca siyasi cemaate ilişkin tek renkli bir dinî anlayışı güçlendirmiştir.

Yazım ve transliterasyon üzerine bir not:

Arapçada ve Osmanlı Türkçesinde yer isimlerinin verilmesinde karşılaşılan ortografik farklılıklar önemsizdir, ama bu farklılıklar, Türkiye'nin 1928'de kabul ettiği Latin alfabesi söz konusu olduğunda çoğalır. İlerleyen yıllarda yer isimlerinin millileştirilmiş olması da ek bir karmaşaya neden olur. Yazar tarihsel bağlamı ihlal etmeyen ama mevcut kullanımları da bütünüyle karartmayan tercihlerde bulunmalıdır. Örneğinde güney Filistin kasabasının ismini verirken, Türkçe "Birüssebi" ya da bugünkü "Beersheva" yerine Arapça "Bi'r al-Sab"ı, Türkiye'deki Kürt şehri içinse Arapça "Jazirat ibn 'Umar" ya da Kürtçe "Cizir" yerine mevcut "Cizre" kullanımını tercih ettim. Tercihlerimde tutarlı olduğumu ileri süremem. Çalışma açısından, yeri geldiğinde irdeleneceği üzere, kilit terim ve kavramların anlamlarında zaman ve uzam içinde yaşanan değişim ve varyasyonlar daha önemlidir.

Arapça ve Osmanlıca sözcüklerin basitleştirilmiş transliterasyonu, Arap dili ve alfabesinin benzersiz unsurlarının hakkını vermez. Osmanlıca transliterasyonlar modern Türkçeye uyarlanmış, Arapça sözcüklerdeyse hemze (') ve *ayn* harfi (‘) dışındaki harf imleri kullanılmamıştır.

Türkiye vatandaşı olan Osmanlılar tarafından 1934 Soyadı Kanunu'ndan sonra alınan soyadları parantez içinde belirtilmiştir.

GİRİŞ

İMPARATORLUKTAN ULUSA GEÇİŞ VE TARİHSEL TEMSİLLER

İmparatorlukların dağılmaları ve yerlerini ulus devletler olarak kabul edilen siyasi oluşumlara bırakmaları, dünyanın modern tarihinde yaşanan en önemli dönüşümdür. Bir imparatorluğun sonunun kronolojik olarak tespit edilmesi basitmiş gibi görünür, özellikle de geriye dönüp bakıldığında devrim, askerî işgal ya da savaşta alınan yenilgi gibi uzun erimli yansımaları olan bir olayın onun tarih sahnesinden çıkışına işaret ettiği düşünülüyorsa. Bu tür bir dönüm noktasının tespiti, kaçınılmaz olarak açık bir kırılma noktasını ve buna eşlik eden imparatorluğun yeni egemen ya da egemenlik peşindeki birimlere dönüşümünü akla getirir. İmparatorluktan ulus devletlere açık bir kopuşun yaşandığına ilişkin bu varsayım, emperyal dağılmanın dinamiklerinin, bunlara eşlik eden belirsizliklerin ve ortaya çıkan alternatif güzergâhların üstünü örter.

İmparatorluklar, geleneksel yönetim ve toplumsal örgütlenme pratiklerinin etkinliğini ve anlamını yitirdiği birer enkaza dönüştükten sonra, zindeliklerini ve sahip oldukları toprakları kaybeder ve yok olup giderler. Bunun ardından hem ayrılan parçalar hem de varsa bakiye, her birindeki yeni ya da mevcut lider kadroların ideolojik, beşerî ve iktisadi kaynakları iç konsolidasyona yönlendirmesiyle, kendilerini farklı bir siyasi biçim içinde yeniden tasavvur eder ve kurar. Ulus devletleri doğuran emperyal parçalanma, Avrupa'nın kara imparatorluklarının 20. yüzyılın başındaki çöküşünü takip eden, bilindik bir süreçtir. Ayrılma ve daralma, imparatorluğun gerilemesi ve ulus devlet-

lere dönüşmesi için esasen yeterli koşullar değildir. İran ve Çin'in "kadim imparatorluklarının" modern tecrübelerinin de gösterdiği gibi, kayda değer jeopolitik kopuş ya da toprak kaybının da imparatorluktan ulusa dönüşüm için zorunlu olduğu söylenemez.¹

Emperyal kurumlar, alışkanlıklar ve yönetim pratikleri, uzunluğu belirsiz bir dönem boyunca varlığını koruyabilir ya da yalnızca tedricen değişim geçirebilir. Rusya'da parçalanma 1917 Devrimi'nden sonra yaşanmış, ama ortaya çıkan devlet birimleri, Kremlin'in Sovyet dönemi boyunca devam eden resmî "egemen cumhuriyetler" retorğine rağmen, onlarca yıl sonrasına dek bağımsız uluslar olarak kristalleşmemiştir.

Emperyal bir kalıntının –bir sürgün ya da bakiyenin– ulus-devlete dönüşümü, mukadder olmadığı gibi kendiliğinden de gerçekleşmez. İmparatorluğun yerine geçen jeopolitik mozağin nihai şekli, çekişme ve olumsuzluğun sonucudur. Askerî güç kullanımı ya da tehdidi, diplomasi, coğrafya, iktisadi bağlar, yeni siyasi cemaat ve kimlik mefhumları ve yabancı hegemonya, yeni siyasi süreçlerle jeopolitik ve demografik sonuçlar üretebilir. Halklar tarafından ya da onlar adına farklı seçimler yapıldıkça, devletin yeniden inşasının alternatif güzergâhları ortaya çıkar. Bu süreçlerden yeni birimlerin doğması durumunda, bunlardan her biri bağımsız bir mevcudiyet iddiasında bulunmak için belirli yapılar ve sık sık "kadim zamanlara" uzanan milliyet mitleri yaratır.² Örneğin Türk, Mısır, Lübnan ve Irak uluslarının Hititlere, Firavunlar dönemine, Fenikelilere ya da Babil'e uzanan kökleri, ilgili ulusal anlatıların öne çıkan kesitleri hâline gelmiştir.³

¹ Hobsbawm, "The End of Empires," 12; Esherick vd., *Empire to Nation*, 21-22.

² Araştırmacılar, kadim bağların araçsal bir şekilde uydurulmanın ötesinde, ulus olma hâlinin antik tarihteki unsurlarının modern milliyetçi ideolojilerde sahip olduğu gücü ortaya koymuştur. Bkz. Roshwald, *The Endurance of Nationalism*; Goodblatt, *Elements of Ancient Jewish Nationalism*.

³ Ulusun antik (İslam öncesi) kökleri mefhumu, bu toplumdaki seküler unsurlara, İslam'ın kolektif bilinçte sahip olduğu kalıcı merkeziliğe karşı koymak için çekici gelmiştir. Örneğin bkz. Baram, "Territorial Nationalism in the Middle East."